

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

PHILOLOGY

LITERARY STUDIES

УДК 821.161.3

Г. М. Кісліцына, доктар філалагічных навук, дацэнт

Дзяржаўная навуковая ўстанова «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», вул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072 Мінск, Рэспубліка Беларусь, hanna.kislitsyna@gmail.com

ТВОРЫ ВАЕННАЙ ТЭМАТЫКІ XVI—XIX СТАГОДДЗЯЎ: ЛІТАРАТУРНЫ КАНОН

Артыкул прысвечаны даследаванню літаратурнага канона твораў пра вайну. Аўтар аналізуе ваенныя аспекты ў мастацкай спадчыне Я. Вісліцкага, М. Гусоўскага, К. Завішы, Я. Радвана, А. Міцкевіча, В. Дуніна-Марцінкевіча. Вылучаюцца прыёмы, характэрныя для літаратуры XVI—XIX стагоддзяў, якія выкарыстоўваюцца для рэалізацыі ідэй гуманізму, антываеннага пафасу, патрыятызму. Асаблівую ўвагу аўтар надае такому прыёму, як калакагатыя, калі герой паказваецца праз гарманічнае адзінства сваіх фізічных і маральных пераваг. Таксама вызначаюцца наступныя тыпалагічныя рысы твораў ваеннай тэматыкі: спецыфічная экспазіцыя, зварот да рэлігійных пачуццяў, выкарыстанне фальклорных матэрыялаў і антычных рэмінісцэнцый, увядзенне малітвы-звароту, апісанне любоўнай гісторыі як метафары любові да радзімы. Падкрэсліваецца, што ўсе творы ваеннай тэматыкі да пачатку XX стагоддзя былі напісаныя аўтарамі, якія непасрэдна не ўдзельнічалі ў ваенных канфліктах.

Ключавыя словы: Я. Вісліцкі; М. Гусоўскі; К. Завіша; А. Міцкевіч; В. Дунін-Марцінкевіч; паэма; эпіка; вайна; літаратура; прыём; калакагатыя.

Бібліягр.: 10 назваў.

H. M. Kislitsyna, Doctor of Philology, Associate Professor

State Scientific Institution “Center for Research of Belarusian Culture, Language and Literature of the National Academy of Sciences of Belarus”, 1 Surganova Str., build. 2, 220072 Minsk, the Republic of Belarus, hanna.kislitsyna@gmail.com

MILITARY-THEMED TEXTS OF THE XVI—XIX CENTURIES: THE LITERARY CANON

The article is dedicated to the study of the literary works canon about the war. The author analyses military aspects in the works by J. Vislicki, M. Hussouski, K. Zawisha, A. Mickiewicz, V. Dunin-Marcinkiewicz. The article highlights literary techniques which are typical for literature of the XVI—XIX centuries and used to convey the ideas of humanism, anti-war pathos, and patriotism. As well, a special attention is paid to such a technique as kalokagathia, which means the description of the hero as the harmonious unity of his physical and moral preferences. The author singles out the following typological features of military-themed works: a specific exposition, an appeal to religious feelings, the use of folklore materials and ancient reminiscences, the introduction of prayer-conversion, the description of a love story as a metaphor for love of the Motherland. It is emphasized that all military-themed works created by the beginning of the XX century were written by the authors who did not personally participated in military conflicts.

Key words: J. Vislicki; M. Hussouski; K. Zawisha; A. Mickiewicz; V. Dunin-Marcinkiewicz; poem; epic; war; literature; reception; kalokagathia.

Ref.: 10 titles.

Уводзіны. За мастацкімі дасягненнямі нацыянальнай літаратуры заўсёды стаіць доўгая гісторыя пошукаў — духоўных, маральных, эстэтычных. Пошукаў, якія вяло не адно пакаленне творцаў, хоць часцей здаецца, што пісьменнікі ідуць выключна індывідуальным шляхам, не зважаючы на вопыт папярэднікаў, абапіраючыся на свой густ і розум. Аднак вывучэнне

беларускай літаратуры бліскуча паказвае пераемнасць светаўспрымання творцаў у блізкіх гістарычных сітуацыях, адной з якіх з'яўляецца вайна — яна праходзіць скразной лініяй праз усю гісторыю беларускай літаратуры з самых першых этапаў яе ўзнікнення.

Ваенная тэма ў нацыянальнай літаратуры ад часоў яе станаўлення — гэта размова пра ролю асобы ў гісторыі, пра маральныя імператывы часу, пра моц адзінства і сілу асобных герояў, але перадусім пра нацыянальны характар беларусаў, што ўжо неаднаразова заўважалі даследчыкі-літаратуразнаўцы. Менавіта праз чалавекацэнтрычнасць, заснаваную на глыбокім разуменні беларускай душы, наша ваенная літаратура і стала своеасаблівай візітнай карткай краіны ў свеце.

Матэрыялы і метады даследавання. Матэрыялам даследавання паслужылі тэксты Я. Вісліцкага, М. Гусоўскага, К. Завішы, Я. Радвана, А. Міцкевіча, В. Дуніна-Марцінкевіча. Метадалогія даследавання адпавядае прынцыпам кантэкстнага падыходу, які прадугледжвае разгляд літаратурнага твора ў шырокім кантэксце: гістарычным, сацыякультурным, асобным. У артыкуле выкарыстоўваецца культурна-гістарычны метады аўтар абапіраецца на працы такіх айчынных літаратуразнаўцаў, як Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая, М. А. Тычына, С. В. Кавалёў, Г. К. Тычка і інш.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне. Сёння пануюць як мінімум тры погляды на генезіс айчыннай ваеннай літаратуры. А. Бязлепкіна ў кнізе «100 слоў пра сучасную беларускую літаратуру» лічыць, што «ваенная проза — проза пра падзеі, звязаныя з Другой сусветнай (1939—1945) і Вялікай Айчыннай вайной (1941—1945)» [1, с. 35]. А. Кавалюк схіляецца «да традыцыйнага меркавання, што заснавальнікам ваеннай прозы ў беларускай літаратуры з'яўляецца М. Гарэцкі» [2, с. 61]. М. Тычына бярэ праблему болей шырока, адзначаючы, што «працэс эстэтычнага асэнсавання свету ў стане вайны, чалавека ў сітуацыі маральнага выбару, аналізу разнастайных форм і тыпаў гэтых адносін пачаўся яшчэ ў эпоху Міколы Гусоўскага (“Песня пра зубра”» [3, с. 101]. Сапраўды, многія мастацкія прыёмы, ужытыя аўтарамі ваеннай прозы XX—XXI стагоддзяў, выкарыстоўваліся яшчэ ў лацінамоўным паэтычным эпасе Беларусі, што ў прынцыпе і не дзіўна, бо апяванне гераізму, апавяданне пра прыгажосць роднага краю, наданне барацьбітам найлепшых маральных і фізічных якасцей, услаўленне братэрскай салідарнасці народаў адпавядаюць агульнай сітуацыі вызваленчай вайны.

Першым у шэраг беларускіх эпікаў, якія ўслаўляюць ваяроў мінуўшчыны, на думку даследчыцы Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай [4], варта ставіць Яна Вісліцкага (каля 1485—1520) з яго паэмай «Пруская вайна» (1516). Твор, фармальна прысвечаны перамозе пад Грунвальдам у 1410 годзе, літаратар напісаў пасля перамогі пад Оршай у перыяд напружаных адносін з ордэнам крыжакоў. Назва эпічнай паэмы стварае ўражанне, што яе змест будзе цалкам прысвечаны ўслаўленню ваенных дзеянняў, якія іншыя паэты-папярэднікі, на думку аўтара, абышлі належнай увагай. Аднак яе аналіз сведчыць пра тое, што сапраўдная мэта твора — стварэнне паэтычнага панегірыка ў гонар караля Ягайлы. Ваенная перамога стала выдатным фонам для прэзентацыі эпічнага героя. З «дабравесця» пра перамогу ў вайне з крыжакамі — падзеі, якая паўтарылася праз стагоддзе, — Ян Вісліцкі пачынае «Прускую вайну», супастаўляючы ваенныя таленты і чалавечыя якасці караля Жыгімонта і яго дзёда Ягайлы. Па сведчанні Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай, «менавіта ў вобразе Ягайлы ўвасоблена неабходная для класічнага гераічнага эпасу “idea universalissima herois absolutissimi” (“найбольш агульная ідэя найдасканалейшага героя”», які павінен займаць цэнтральнае месца ў эпапеі» [5, с. 191].

Ян Вісліцкі свядома пазбягае дакладнага гістарычнага апісання падзей, яго больш цікавіць мастацкая праўда, таму за аснову ён бярэ фальклорныя і літаратурныя згадкі пра вайну з тэўтонцамі. Мастацкім меседжам Вісліцкага тагачасным палітыкам стаў напамін пра тое, што крыжакі ўжо цяперлі паразу праз залішняю самаўпэўненасць на полі бою. Аўтар прасоўвае ідэю неабходнасці народнага аб'яднання, якая дае мажлівасць перамагчы нават самага моцнага ворага. Метафарычным сімвалам такога аб'яднання служыць дынастычны шлюб караля Ягайлы і княжны Сафіі з роду беларускіх князёў Гальшанскіх. Традыцыйны для

антычнай паэзіі зварот да музаў Ян Вісліцкі замяняе малітвай да Панны Марыі (хоць муза танцаў — Тэрпсіхора — таксама згадваецца ў яго творы). Зварот да Багародзіцы сустракаецца і ў іншым слынным беларускім эпасе — «Песня пра зубра» (1522), дзе аўтар таксама просіць Божую Маці пра заступніцтва.

Наогул, «Пруская вайна» Яна Вісліцкага і «Песня пра зубра» Міколы Гусоўскага (каля 1470 — пасля 1533) маюць шмат агульных рысаў. Перш за ўсё творы аб'ядноўваюць адносіны аўтараў да сваіх галоўных герояў. Князь Вітаўт — эталонны правіцель-патрыёт, спагадлівы і справядлівы для свайго народа і разам з тым бескампрамісны і бязлітасны ў адносінах да ворагаў і баязліўцаў: «*Ён, як аптэкар на вагах, узважваў, хто лепшы, // Лепшаму там жа за долбесць і дзякаваў шчодра. // Ох, не любіў баязліўцаў і пестаў з магнатаў! // Будзь ты магнатам, але калі дрэйфіш у справе, // Лёс незаўздросны ў такога — пагарда дружбыны. // Строга і крута судзіў, і прытым справядліва. // Сам справядлівы ва ўсім, ён на гэтай жа мерцы // Кожнаму мераў і нейкім сваім адчуваннем // Мог здагадацца адразу, дзе праўда, дзе крыўда. // Хлус перад ім не аднекваўся доўга: збалеўшы, // Змяк, затрымеў, як асінавы ліст, і прызнаўся. // Сам і прысуд вінаватым выносіў, а тыя // Цяжкасьць віны ўсведамляючы, з ціхай накорай // Самі прыспешвалі час непазбежнае смерці*» [6, с. 75].

Распавядаючы пра асаблівасці палявання на зубра, Мікола Гусоўскі звярнуў увагу на побытавае вынаходніцтва князя, што выкарыстоўваў зубрыныя ловы для загартоўкі воінаў, ад якіх патрабаваў не толькі смеласці, але і адсутнасці крывадушша. Як і ў паэме Яна Вісліцкага, у «Песні пра зубра» выразна адчуваецца павага да вернай традыцыям мужнай асобы, здольнай у складанай міждзяржаўнай сітуацыі трымацца сваіх поглядаў, адстойваць інтарэсы роднай краіны і разам з тым у цяжкую хвіліну аб'ядноўваць людзей розных нацыянальнасцей і веры для абароны ўласнай зямлі. Ухваляючы ратныя навукі князя і патрыятычны настрой яго войска, Гусоўскі выступае супраць войнаў, якія нясуць пакуты простаму люду.

Асаблівасцю палітычнага жыцця XVI стагоддзя стала ўзмацненне магнацкага саслоўя, у гонар прадстаўнікоў якога таксама складаюцца паэтычныя панегірыкі. Так, Ян Радван (дата нараджэння невядомая, памёр пасля 1591 года) у лацінамоўнай паэме «Радзівіліяда» (1592) услаўляе віленскага ваяводу і канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла, чыё дзесяцітысячнае войска ў 1564 годзе ўзяло верх над значна большымі колькасцамі сіламі праціўніка. Радзівіл прадстаўлены ў паэме як сапраўдны волат, здольны стратэгічна мысліць і нечакана дзейнічаць. У традыцыі Вісліцкага і Гусоўскага Радван пачынае сваю паэму з прэзентацыі тэмы твора і зваротаў да музаў — Каліопы і Эрата. «Радзівіліяда», прысвечаная падзеям Лівонскай вайны, насычана апісаннем бітваў, войскаў, паядынкаў. Радван актыўна запазычаў асобныя метафары, параўнанні і іншыя моўныя канструкцыі ў пісьменнікаў Антычнасці. Як і іншыя творы ваеннай тэматыкі, паэма накіравана на ўслаўленне Айчыны, а найвышэйшай дабрадзейнасцю ў ёй абвясчаецца барацьба за незалежнасць роднага краю.

Ваенная тэма ў творах XVII стагоддзя звязана з падзеямі Шведскай вайны. Так, у гераічным эпасе «Караламахія» (1606) Крыштаф Завіша (1578—1670) уславіў подзвіг войска гетмана Я. К. Хадкевіча, якое ў 1605 годзе атрымала бліскучую перамогу ў вайне з арміяй Карла IX пры колькаснай — у тры разы — перавазе шведаў. У традыцыях айчыннай ваеннай літаратуры гетман малюецца як хрысціянін і асілак, прыгажун, моцны целам і духам. Той факт, што аўтар надае зашмат увагі апісанню знешнасці і годным паводзінам героя, даследчыца Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая тлумачыць наступным чынам: «З пункту гледжання беларускага пісьменніка-гуманіста знешняя прывабнасць чалавека не можа існаваць у адрыве ад высокіх маральных якасцяў, звязаных з хрысціянскімі ідэаламі» [7, с. 29]. Такім чынам, лацінамоўная літаратура Беларусі, прысвечаная ваенным падзеям, традыцыйна аб'ядноўвала хрысціянскую веру і пачуццё патрыятызму.

Характэрны для айчыннай літаратуры пра вайну прыём стварэння калакагатыі выкарыстоўваецца і ў «Гражыне» Адама Міцкевіча (1823), вершаваным рамана, напісаным у першай палове XIX стагоддзя, але прысвечаным той жа вайне з крыжакамі. Калакагатыя — адначасова сацыяльна-палітычны, педагагічны, этычны і эстэтычны ідэал. Тэрмін выкарыстоўваўся ў антычнай этыцы, але як прыём характэрны і для сучаснай літаратуры, якая спрабуе надаць

герою-пераможцу ўсе найлепшыя чалавечыя якасці. А. Міцкевіч вырашыў назваць сваю «літоўскую аповесць», створаную на паданнях роднай паэту наваградскай зямлі, так, каб цэнтральным героем стала жанчына — гераічная Гражына, для якой сам прыдумаў імя ад слова *grązi*, што азначае ‘прыгожы’.

Гражына — ідэальны эпічны герой. Яна ўвасабляе жаночую прыгажосць і мужчынскую смеласць, якія выкарыстоўвае для таго, каб абараніць родны край у момант, калі яе муж князь Літавор праз асабістыя крыўды хоча ўступіць у хаўрус з тэўтонскімі рыцарамі і атрымаць абяцаны яму горад Ліду, што належаў яго жонцы, але так і не перайшоў да яго ва ўласнасць. Калі Гражыне не ўдалося пераканаць мужа адступіць ад сваіх здрадных намераў, яна сама пераапанулася ў адзенне князя і выступіла на чале войска ў бітве з рыцарамі-крыжакамі Дытрыха фон Кніпродэ. Гражына гіне на поле бою, але Літавор, які ў апошні момант далучыўся да бітвы ў чорных даспехах, помсціць за яе смерць і разбівае крыжакоў. Маладую княгіню хаваюць, як належыць сапраўднаму рыцару, але яе муж не можа перажыць страты каханай і здзяйсняе самагубства, кінуўшыся ў полымя пахавальнага вогнішча. Такім чынам, рамантычная «Гражына» становіцца гімнам патрыятызму, ахвярнасці і сапраўднага кахання.

Героём-патрыётам, які ахвяруе сваім жыццём дзеля вызвалення роднай зямлі, паўстае і Конрад Валенрод з аднайменнай паэмы А. Міцкевіча, якая выйшла ў Пецярбургу ў 1828 годзе. Твор прысвечаны падзеям барацьбы з крыжацкім ордэнам і напісаны па гістарычных матэрыялах, якія паэт вывучаў у Шчорсаўскай бібліятэцы графа Храптовіча. Па меркаванні даследчыкаў, канчатковая ідэя «Конрада Валенрода» аформілася пад уплывам падзей на Сенацкай плошчы, у якіх прымалі ўдзел яго сябры, а іх самаахвярнасць змусіла аўтара змясціць фокус увагі з тэмы кахання на праблему служэння радзіме.

Эпіграфам да твора служаць радкі з трактата «Уладар» італьянскага палітычнага дзеяча і аўтара ваенна-аналітычных прац Н. Макіявелі (1469—1517), якія перакладаюцца так: «*Бо павінны вы ведаць, што ёсць два віды барацьбы... трэба таму быць лісой і львом*» [8, с. 603]. У эпіграфі змешчаны ключ для разумення характару галоўнага героя, бо, як лічыў Макіявелі, палітычнае жыццё не можа вымярацца з прыватным адзіным маральным імператывам, палітычнага дзеяча трэба часам прабачаць за дзеянні гвалту і зману, што не заўсёды можа быць апраўдана ў прыватным жыцці. Такім, уласна, і быў міцкевічаўскі Конрад Валенрод — верным закаханым мужам і жорсткім военачальнікам, які ішоў на падман дзеля свабоды зямлі, што лічыў роднай.

Сюжэт вершаванай аповесці складаецца праз дапушчэнне Міцкевіча пра тое, што рэальны Конрад Валенрод быў незаконнанароджаным, магчыма, Вальтэрам фон Стадыёнам, які з’ехаў з Літвы, а пасля з’явіўся ў Марыенбургу. У творы яго жыццё прадстаўлена праз гісторыю хлопчыка-літвіна, скрадзенага немцамі, якія не змаглі пазбавіць яго любові да роднай зямлі. Супярэчнасць паміж пачуццём павагі да прыёмнага бацькі і агідай да захопніцкай палітыкі Ордэна ўзмацняецца праз сяброўства з такім жа палонным песняром, які пераконвае юнака ў тым, што ён павінен помсціць за сваю радзіму, выкарыстоўваючы веды, набытыя ад немцаў, супраць іх саміх. Пры першай жа мажлівасці юнак пераходзіць на бок суайчыннікаў і спрыяе іх перамозе на полі бою. Узнагародай за адвагу і здольнасць камандаваць становіцца дачка літоўскага князя Кейстута, якая застанеца яму вернай да канца свайго кароткага жыцця жонкай. Пасля падарожжа ў Іерусалім і ўдзелу ў шматлікіх паядынках героя пад іменем Конрад Валенрод выбіраюць Вялікім магістрам Ордэна. Але замест чаканых перамог атрымліваюць здраду — Конрад Валенрод робіць выбар на карысць зямлі, на якой атрымаў жыццё.

Паводле сведчання Міцкевіча, выказанага ім у пасляслоўі, ён меў падставы называць сваю вершаваную аповесць гістарычнай таму, «што характарыстыка дзейных асоб і ўсё апісанне важнейшых падзей заснавана на гістарычных фактах» [8, с. 606]. У пасляслоўі паэт спрабуе вытлумачыць супярэчнасці ў характары і дзеяннях рэальнага Конрада Валенрода яго паходжаннем: «Летапісцы і пазнейшыя гісторыкі не маглі разгадаць прычыну такога нечаканага адыходу яго. Некаторыя растлумачвалі ўдэкі Валенрода памяшаннем яго розуму. Усе адзначаныя тут супярэчнасці ў характары і дзеяннях нашага героя можна прымірыць, калі

дапусціць, што ён быў літвінам і што ўступіў у Ордэн, каб помсціць яму. І праўда: яго панаванне нанесла самы цяжкі ўдар магутнасці крыжакоў» [8, с. 607]. На падставе аналізу твора, гэтага пасляслоўя і меркавання беларускіх літаратуразнаўцаў даследчыца Г. К. Тычка робіць заключэнне: «Конрад Валенрод мог нарадзіцца толькі там, дзе нарадзіўся, — на беларуска-літоўскіх землях, з тагачаснае беларускае рэчаіснасці, якая толькі адна магла даць падставы для роздуму пра падобныя трагічна неадназначныя формы барацьбы» [9, с. 136]. З гэтым заключэннем цяжка пагадзіцца, бо, па-першае, такія героі ёсць у гісторыі многіх народаў, напрыклад, у літоўцаў гэта рыцар Геркус Мантас (Монтэ, пам. 1273), чый жыццёвы шлях адзін у адзін супадае з фабулай міцкевічаўскай аповесці, і якога сам паэт згадвае ў прадмове да свайго твора; па-другое, вобраз галоўнага героя паэмы па паходжанні сінтэтычны: у ім ёсць рысы не толькі гістарычнага Конрада Валенрода, але і іншых прататыпаў — Вальтэра фон Стадыёна і Альфа, якія таксама з'яўляюцца рэальнымі гістарычнымі асобамі.

Нягледзячы на тое, што твор напісаны ў эпоху рамантызму і носіць усе характэрныя яго рысы, гэтая паэтычная аповесць мае шмат агульнага з творамі Яна Вісліцкага і Міколы Гусоўскага. Па-першае, сваёй рэтраспектыўнасцю: аўтар піша пра падзеі, якія адбываліся не пры яго жыцці, і выкарыстоўвае матэрыялы хронік і шматлікія паданні. Па-другое, пачынаецца «Конрад Валенрод» з падрабязнага апісання прыгажосці «зямлі Палемона» — роднага наднёманскага краю, красу якога ўславілі і лацінамоўныя папярэднікі асобна вылучаным панегірыкам. Па-трэцяе, у вершаванай аповесці сустракаем хрысціянскі гімн Збаўцу, сыну Божаю (у Вісліцкага і Гусоўскага адпаведна ўслаўлялася Панна Марыя). Як і першаадкрывальнікі ваеннай тэмы, Міцкевіч падывае ў сваім творы праблему маральнага выбару і надзяляе свайго героя выбітнымі чалавечымі якасцямі і фізічнай сілай, хоць відавочна, што ў дадзеным выпадку наўрад ці можна гаварыць пра паўнаважнасць калакагатыю праз дваістасць сітуацыі, у якой дзейнічае Валенрод.

Хоць і ўскосна, але ваенная тэматыка закранаецца В. Дунінам-Марцінкевічам, прынамсі, у такіх творах, як «Травіца брат-сястрыца» (1857), «Гапон» (1854), «Халімон на каранацыі» (1857), «Славяне ў XIX стагоддзі» (1856), «Люцынка, або Шведы на Літве», (1857). Усе яны напісаныя падчас альбо непасрэдна пасля Крымскай вайны (1853—1856), аднак непасрэдна яе не адлюстроўваюць, хоць алюзіі і відавочныя. Пазіцыя пісьменніка ў згаданых творах дваістая: з аднаго боку, ён асуджае вайну, як сітуацыю, што супярэчыць гарманічнаму развіццю свету і разбурае жыццё селяніна, з другога — разглядае яе як шэраг магчымасцяў, у тым ліку аб'яднання сялян з панамі. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што ўсе гэтыя творы Дунін-Марцінкевіч так ці іначым прывязвае да фальклорнага матэрыялу.

У вершаванай аповесці «Травіца брат-сястрыца» Дунін-Марцінкевіч асуджае чалавечую сквапнасць, да якой схільныя «панкі», што замянаюць ціхай працы селяніна: *«Да ўсё мала! Як паганцы, // Ім чужое ідзе ўсмак! // Мужычок жа й тагды ціха // Рад бы дома працаваў, // Да панкі тварылі ліха, // А наш бедны лоб трашчаў. // Маючы свае мацарства, // Дзерлісь аб кусок ралі, // А прышла смерць — з гаспадарства // Тры локці бралі зямлі»* [10, с. 299].

Вершаваная аповесць «Гапон» — першы вялікі твор, напісаны цалкам на беларускай мове, — адлюстроўвае трагедыю рэкруцтва, актуальную на фоне Крымскай вайны (1853—1856), аднак сам твор заканчваецца вясельным хэпі-эндам. Дунін-Марцінкевіч у дадзеным выпадку не асуджае ваенныя дзеянні, а бачыць у сітуацыі станоўчы момант — магчымасць для селяніна ўзняцца па сацыяльнай лесвіцы: яго герой праз уласную смеласць і рашучасць становіцца афіцэрам, што не зусім адпавядае сапраўдным гістарычным рэаліям, бо ў рэчаіснасці ён мог бы даслужыцца хіба да унтэр-афіцэра. Аднак такая сацыяльная гіпербалізацыя — выдатны сродак падкрэсліць выбітныя чалавечыя якасці героя.

Быліца «Халімон на каранацыі», змест якой у цэлым далёкі ад апісання ратных подзвігаў, пачынаецца з успаміну галоўнага героя — вясковага старшыні Халімона Забалотнага — пра канец Крымскай вайны: *«І апалчэнцы з крыжамі // Вялікімі грамадамі // Радзенькі брадуць к даму; // Адзін гасцінец з сабою, // Другі рад, што хоць з душою // Ў сваю верне старану. // А раненыя салдаты // Хоць на кулях, да багаты! // У крыжах стальная грудзь! // Свае іх чэсна страчаюць, // Хлебам, соллю прынімаюць, // Дзяўчаты вянкi плятуць»* [10, с. 321]. Гістарычнае

апаваданне ў чатырох абразках «Люцынка, або Шведы на Літве», напісанае, па сведчанні самога аўтара, на падставе вусных пераказаў сялянамі мясцовых паданняў, паведамляе пра гераічнае змаганне з войскамі шведскага караля Карла XII у час Паўночнай вайны 1700—1721 гадоў. Аднак, нягледзячы на наяўнасць батальных сцэн, відавочна, што твор мае фантазію, а не гістарычны характар, як і «Славяне ў XIX стагоддзі». Апошні прысвечаны барацьбе паўднёвых славян супраць туркаў, пры гэтым сваёй фабулай ён больш нагадвае авантурна-прыгодніцкі раман у духу Вальтэра Скота. Як і міцкевічаўскі Конрад Валенрод, герой гістарычнага апавадання «Славяне ў XIX стагоддзі» Кізралі — мужны і прыгожы воін («Вочы агонь, грудзі — быццам са сталі! // Вораг бязжыць, калі меч выме з ножан!» [10, с. 204]), які да пары хавае сваю бязмерную любоў да «роднага краю, // Што паланёны варожая зраяй» [10, с. 204]). Ён служыць пры турэцкім двары разам са сваім сябрам Міхайлакі, які гэтак жа, як Кізралі, «Храбры і верны ў здарэнні ўсякім, // Думкай жыве аб славянскім народзе // Марыць аб веры яго і свабодзе» [10, с. 205]. Такая супярэчнасць выклікана тым, што маці Кізралі была балгаркай, а бацька — «нашчадак шляхецакае знаці» [10, с. 204]. Сяброў яднае мара — «помсціць да смерці турэцкім тыранам» [10, с. 205], а пасылаюць для яе рэалізацыі служыць каханне. Заўважна, што сцэна любоўнага прызнання паміж галоўным героем і яго каханай — Міхаэляй — моцна нагадвае перамовы Валенрода з жонкай.

Услед за Міцкевічам, які ўславіў раку Нёман і яе ваколіцы («Наглуха ўсе замкнёны пераправы, // Так вабны Нёман, што здаўна быў вольным // І братнія злучаў сабой дзяржавы, // Сягоння стаў парогам неадольным...» [9, с. 225]), што цалкам адпавядае айчынай традыцыі ўключэння ў твор апісання і ўслаўлення прыгажосці абараняемай зямлі, Дунін-Марцінкевіч уводзіць у тэкст «Песню пра Дунай»: «Рэчка славян, абудзіся ад соннай дрэматы! // Чыстай вадою абмый твар зямлі шматпакутнай!..» [10, с. 205]. У духу той жа літаратурнай традыцыі апісаны і сербскі князь Мілаш, чыя паэтычная характарыстыка нагадвае аналагічныя вобразы літвінскіх князёў у Вісліцкага, Гусоўскага, Завішы сваёй акцэнтаванасцю на сціпласці, шчырасці і адданасці хрысціянскай веры, упэўненасці ў тым, што герою наканавана выконваць волю неба.

Заклучэнне. Пры ўсёй разнастайнасці аўтарскіх твораў пра вайну XVI—XIX стагоддзяў можна вылучыць тыпалагічныя рысы, якія іх аб'ядноўваюць. Гэта калакагатыя — вылучэнне і гіпербалізацыя станоўчых фізічных і маральных якасцей герояў-пераможцаў; увядзенне экспазіцыі, якая апісвае прыгажосць краю, што абараняецца; апісанне любоўнай гісторыі (яна з'яўляецца адначасова і метафарай, што падкрэслівае любоў да радзімы, і пабуджальным матывам для дзеянняў героя-абаронцы); зварот да рэлігійных пачуццяў, які праяўляецца і праз тлумачэнне перамогі Божым умяшальніцтвам, і праз непасрэднае змяшчэнне малітвы-звароту да Бога маці; імкненне абудзіць патрыятычныя пачуцці і ўславіць ідэю аб'яднання і дружбы; выкарыстанне нацыянальных фальклорных матэрыялаў і антычных рэмінісцэнцый. Усе творы ваеннай тэматыкі да пачатку XX стагоддзя былі напісаныя аўтарамі, якія непасрэдна не ўдзельнічалі ў ваенных падзеях, што, уласна кажучы, і спрыяла тыпалагізацыі. З другога боку, аналіз беларускіх твораў пра вайну XX—XXI стагоддзяў сведчыць, што гэтыя тыпалагічныя рысы характэрныя і для пазнейшай літаратуры. Усёй беларускай літаратуры — ад пачатку да сённяшняга дня — уласцівы антываенны пафас. Такім чынам, можна сцвярджаць, што творы пра вайну ўяўляюць сабой метажанр — устойлівую гісторыка-тыпалагічную групу, аб'яднаную шэрагам устойлівых прыкмет.

Спіс цытаваных крыніц

1. Бязлепкіна, А. Ваенная проза / А. Бязлепкіна // 100 слоў пра сучасную беларускую літаратуру. — Мн. : Лімарыус, 2012. — С. 35—37.
2. Кавалюк, А. С. Беларуская ваенная проза XX стагоддзя: генезіс, стратэгіі мастацкай тыпізацыі, праблема інтэрпрэтацыі / А. С. Кавалюк // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3, Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. — 2016. — № 1. — С. 61—67.

3. Тычино, М. А. Теоретические проблемы художественного показа войны в современной белорусской литературе / М. А. Тычино // Война в славянской литературе / сост. И. Н. Афанасьев. — Мозырь : Белый ветер, 2006. — С. 101—111.
4. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Беларуская ліцінамоўная паэзія: ранні Рэнэсанс / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая. — Мн. : БДУ, 2009. — 269 с.
5. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Победа в Грюнвальдской битве как Omen Faustum династии Ягеллонов в героической поэме «Прусская война» (1516) Яна Вислицкого / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // Senoji Lietuvos literatūra. — Vilnius, 2011. — 31 kn. — P. 183—219.
6. Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М. Гусоўскі. — Мн. : Маст. літ., 1973. — 108 с.
7. Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. З дзідай у руцэ, з Богам у сэрцы: героі-рыцары зямлі беларускай у помніках новалацінскай паэзіі / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // Наша вера. — 2007 — № 2 (40). — С. 26—29.
8. Міцкевіч, А. Выбраныя творы / Адам Міцкевіч ; пер. з пол., уклад., прадм. і камент. К. Цвіркі. — Мн. : Бел. кнігазбор, 2003. — 640 с.
9. Тычко, Г. К. Мастацкая выдумка і дакументальная аснова ў паэме А. Міцкевіча «Конрад Валенрод» / Г. К. Тычко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитарные науки. — 2023. — № 1 (66). — С. 133—137.
10. Дунін-Марцінкевіч, В. І. Збор твораў / В. І. Дунін-Марцінкевіч. — Мн. : Дзярж. выд-ва БССР, 1958. — 431 с.

Паступіў у рэдакцыю 05.01.2026.